

Slovnična zgradba in vloga stavkov s pomensko podstavo *SZ1 biti SZ2* *

^APredmet razčlenbe bosta slovnična zgradba in pragmatična vloga stavkov, ki imajo v podstavi dve samostalniški besedni zvezi, *SZ1*, *SZ2*, ter pomožni glagol *biti*, v površinski zgradbi pa prevzame ena od samostalniških zvez vlogo osebk, druga pa povedkovega določila.

V Toporišičevi Slovenski slovnici SS (1984) so ti stavki obravnavani zelo na kratko, kar ustvarja vtis, da gre za razmeroma nepomembno in v govoru neštevilno kategorijo stavkov, vendar to ne ustreza dejanskosti. To so stavki, s katerimi se vzpostavi prva vez med nejezikovno dejanskostjo in pomensko-poimenovalnim sistemom jezika: "*Kajje to?*" vprašujejo otroci odrasle, pri čemer kazalni zaimsek *to* (deiktični izraz) kaže na referenco. V odgovoru dobijo poimenovanje ustreznega pojava: (*Toje*) *muca*, *kuia*, *skodelica*. Toda tovrstni stavčni vzorci tudi kasneje ohranjajo pomembno vlogo, in sicer v vseh funkcijskih zvrsteh. V znanstvenem besedilu opazljivko istovetimo s pojmovno kategorijo (*Ta beseda ali beseda mama je samostalni*), v umetnostnem besedilu so s tem stavkom izraženi metaforični pomenski preskoki (*življenje (je) ječa*, *čas (je) v nji rabelj hudi*), v vsakdanjem, zlasti političnem govoru, pa so sredstvo za izražanje stališč (*Nemiri na Kosovu so izraz separatističnih teženj*). Vsekakor lahko ugotovimo, da je razmeroma skromna pozornost, ki jo tem stavkom posveča SS 1984, neskladna s pogostnostjo njihove rabe in z njihovo vlogo v vseh funkcijskih zvrsteh.

Kako te stavke opisuje Slovenska slovnica 1984?

Tipološko so ti stavki uvrščeni med dvodelne glagolske stavke, povedek pa je sestavljen iz povedkovega določila in enega izmed pomožnih glagolov: "*P o v e d k o v o d o l o č i l o* je tak nesamostojni stavčni člen, ki se rabi ob pomensko nepopolnih glagolih stanja in poteka, npr. ob *biti*, *imeti*, *postati* (...).

Povedkovo določilo je torej del povedkove fraze: glagol ob njem se imenuje vez ali kopula" (J. Toporišič, 1984:464). Oblikovno je povedek teh stavkov opredeljen tako: "Osebna glagolska oblika je samo tako imenovana povedkova vez (njena naloga je, da kaže čas, naklon, način, osebo in število, eventualno še spol in sklon), predmetnopomenski del povedka pa je ali pridevniška ali samostalniška fraza (...), (n.d.: 481). Obliko za osebo, število, spol in sklon dobi povedek ali od ustreznih lastnosti osebk (...), (n.d.: 483). Glede na p o l o ž a j v s t a v k u je osebek, kot že nakazano, stavčni člen, ki povedku določa osebo (...), število, spol in celo sklon (če je povedek tak, da ga lahko izraža). Osebek torej zahteva ujemanje povedka, tj. od povedka zahteva, da odraža tiste lastnosti, ki jih ima kot samostalni ali samostalniško zložena fraza" (n.d.: 477).

* Kratica SZ pomeni v naslovu in članku zmeraj *samostalnika besedna zveza*.

Slovenska slovnica 1984 pa ugotavlja že tudi odmike od splošnega pravila: "Navadno osebek nima vpliva na obliko povedka, če je v povedkovem določilu samostalni v množini ali dvojini, v takem primeru je namreč vez kljub edninskemu osebk v množini ali dvojini: *To mesto s o Brežice. — To s o vrata, in to s o okna*" (478). Ti zgledi glede izbire stavčnega osebk nikakor niso sporni, to pa ne velja za naslednji zgled: *Starši s t a oče in mati*. Ali bi jezikovni čut naravnega govorca potrdil, daje stavčni osebek beseda *starši* in ne *oče in mati*!

Domnevam, da bi naravni govorec slovenskega jezika, neobremenjen s slovničnimi pravili, tvoril stavek *Starši so oče in mati*, kar pomeni, da je beseda *starši* povedkovo določilo in ne osebek. Vprašanje ni zanemarljivo, saj je razločevanje med referenco, ki jo zaznamuje osebek, in predikacijo, ki referenci prisoja lastnost, s stališča spoznavnih vlog jezika zelo pomembno. Poleg tega pa so zgledi, ki se ne podrejajo obćim pravilom o ujemanju povedka z osebkom, teoretično izzivalni.

Postavimo si vprašanje, ali je tipološka razvrstitev teh stavkov ustrezna in slovnični opis tako zadovoljiv, da omogoča stavčno analizo, tj. določanje stavčnih členov in skladenjskih razmerij, ki jih povezujejo v strukturno stavčno celoto.

Srečanje s problemom

Prvič sem postala na te stavke pozorna, ko učenka sedmega razreda osnovne šole pri kontrolni nalogi ni soglašala z učiteljico. V stavku

(I) *Največji problem Ljubljane je avtobusna postaja*

je učiteljica za stavčni osebek izbrala SZ *največji problem Ljubljane*, učenka pa *avtobusna postaja*. Prevladal je argument verjetja v učiteljico, sama pa sem odkrila pomanjkljivo opisan slovnični pojav. Na podlagi slovničnega opisa se namreč do odgovora ni bilo mogoče dokopati, saj sta obe ZS v imenovalniku, pravilo o ujemanju osebk s povedkom pa tudi odpove, saj sedanji povednik pomožnika *biti*/je ne izraža razlike v spolu, razlike v številu pa ni. Ugotovila pa sem, da se ujemanalno pravilo aktualizira v pretekliku, kar omogoča dve skladenjski rešitvi:

(li) *Največji problem Ljubljane je bil avtobusna postaja*.

(lii) *Največji problem Ljubljane je bila avtobusna postaja*.

Če osebek določa obliko povedka, potem je v stavku (li) osebek *največji problem Ljubljane*, v stavku (lii) *avtobusna postaja*. Če sta obe rešitvi mogoči, se postavlja vprašanje, kakšno pomensko razliko izraža nastala oblikovna razlika.

Postavila sem podmeno, da je izbira osebk odvisna od členitve po aktualnosti, od izbire izhodišča kot znanega podatka in jedra sporočila kot novega podatka. Če govorim o problemih, ki jih ima Ljubljana, z avtobusno postajo identificiram enega izmed njih. Lahko pa govorim o avtobusni postaji in ji prisodim potezo problematičnosti. Podmeno sem preizkusila empirično. Petdeset poskusnih oseb (34 dijakov 4. letnika srednje naravoslovne šole in 16 študentk četrtega letnika slovenistike) je določalo stavčne člene v stavkih s spremenjenim besednim redom. Potrdilo se je, da je izbira osebk odvisna od besednega reda. Za osebek so v pomembno večjem številu izbirali SZ na začetku stavka. Poleg tega so imeli pri določanju stavčnih členov velike težave (O. Kunst Gnamuš, 1989/90). O izsledkih te raziskave sem seveda dvomila, saj so slovnična pravila pri opisu teh stavkov zelo nepopolna in pravilnosti rešitve ni mogoče dokazati. Ugotovila pa sem zanimiv pojav: če sta SZ v vlogi osebk in povedkovega določila različnega spola, se ujemanalno pravilo izrazi v pretekliku, ne pa tudi v sedanjiku in prihodnjiku glagola *biti*. To pomeni, da imajo v sedanjiku in prihodnjiku ti stavki manjšo pomenskorazlikovalno vrednost kot v pretekliku. Ta poteza bi kazala biti pomembno povezana z vlogo teh stavkov, za katere bomo videli, da so pogosto resničnostno nedoločljivi, zato resničnosti ne prikazujejo, temveč izražajo stališča do nje — so oblikovalci duševnih prostorov (Fauconnier, 1985).

RAZPRAVE IN ČLANKI

Drugič sem postala na te stavke pozorna, ko sem v Delu prebrala:

(2) *Moja največja ljubezen je bila organizacijske vede.*

Jezikovni čut mi je govoril, daje stavek slovnično napačen in bi se moral glasiti:

(2i) *Moja največja ljubezen so bile organizacijske vede.*

Predpostavljala sem, daje to edina mogoča izrazna realizacija stavka in je neodvisna od besednega reda. Toda kako to dokazati? Moja podmena, daje v stavku kršen jezikovni čut naravnega govorca, se je potrdila. Vendar o tem kasneje. Bralca naj opozorim, da zgled ni zanimiv samo zaradi kršitve slovničnega pravila, postavlja se tudi vprašanje, katera besedna zveza je osebek in katera povedkovo določilo.

Težave so imeli tudi lektorji oz. profesorji slovenščine. Stavek, ki ga je napisal učenec osmega razreda osnovne šole, je učiteljica slovenščine popravila, češ da krši pravilo o ujemanju:

(3) *Knjiga je moj največji prijatelj.*

Po njeni presoji bi se stavek moral glasiti

(3i) *Knjiga je moja največja prijateljica,*

čeprav prizadeti učenec očitno ni imel prijateljic, temveč samo prijatelje. Pravilo o ujemanju res velja v stavkih, v katerih je povedkovo določilo pridevniška besedna zveza, npr. *knjiga je nova, svinčnik je nov, radirke so nove*. Toda ali velja to pravilo tudi v primeru, če je povedkovo določilo SZ? Ujemanje srečamo vselej, kadar imamo na izbiro samostalnike moškega in ženskega spola, npr. *Monika je učiteljica, Jure je učitelj*, vendar spoštovanje tega pravila ni obvezno. Navedemo lahko številne zgleds, začeniši s Prešernovim verzom *Življenje (je) ječa*, drugi zgledi pa so še: *Peter je baraba, teslo; matematika je problem; Igorje njena prva ljubezen; prostor sožitja je oživljanje duha besede v telo dejanja; čustvena struktura tega besedila je evforičen pogled v ekstazo rojstva; spoznavna podstava besedila je avtorjev uvid v delovanje sveta*.

Čim bolj se od čutnih referenc prestavljamo v pojmovni svet, tem bolj se zahteva po ujemanju v spolu pa tudi v številu izgublja. To pravilo je videti zlasti pomembno takrat, ko govorimo o pojavih z naravnim spolom.

Končno sem opazila zadrego naravnega govorca, ko je tvoril naslednji stavek:

(4) *Mostar je bil je bilo lepo mesto.*

Začeti stavek je prekinil in ga začel znova, pri tem je spremenil ujemanje pravilo. Ujemanje s SZ *Mostar je* zamenjal z ujemanjem s SZ *mesto*. Tako sta se spet pojavili dve mogoči stavčni realizaciji:

(4i) *Mostar je bil lepo mesto.*

(4ii) *Mostar je bilo lepo mesto.*

Skladenjska zgradba stavkov s podstavo SZ1 biti SZ2

Težav je bilo zadosti naravni stavčnoočlenskega razčlenjevanja kot tudi naravni tvorbe, da se je bilo smiselno lotiti empiričnega raziskovanja, saj si s skladenjskim opisom teh stavkov v SS nisem mogla dosti pomagati. Problem me ni vznemirjal toliko s stališča slovnične pravilnosti ali skladenjskega razčlenjevanja, temveč s pomenskega in funkcijskega stališča. Kaj se skriva za na videz preprosto in nepomembno kategorijo stavkov, ki se izmika slovničnemu opisu in je slovnično pogosto dvoumna?

Kaj pravzaprav ti stavki pomenijo in kaj je njihova referenca?

Na to vprašanje je razmeroma lahko odgovoriti, če je v podstavi stavka polnopomenski glagol, katerega nastajanje vodijo dvojna pravila, pravila vodenja (government) in pravila navezovanja (binding). Če vzamemo za jedro oz. glavo (head) stavka polnopomenski glagol *ustreliti*, potem ta

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

glagol določi pomen in število udeležencev (globinskih sklonov oz. vlog *theta*), tj. vršilca in prizadeto. V površinski sestavi pa urejajo razmerja med sestavinami stavka pravila o ujemanju ter navezovanju (binding). Poleg teh pravil je treba predpostaviti še pretvorbe oz. premična pravila (move *a*), ki udeležence premeščajo s prvotnih na drugotna mesta. Tako lahko dobimo dve mogoči realizaciji: *x je ustrelil zajca* ali *zajec je bil ustreljen od x*.

S temi pravili pa ni mogoče opisati skladijske sestave stavkov *SZ1 biti SZ2*, ki imajo v podstavi dve samostalniški zvezi, ki druga druge ne vodita. Na kakšnem pomenskem temelju sta postavljeni v skladijsko razmerje, izraženo z vezjo? Kako so uresničena ujemalna razmerja med vezjo in SZ? Ali so ti stavki simetrični, tj., ali obliko pomožnega glagola lahko določata obe SZ, odvisno od členitve po aktualnosti, ali so ti stavki asimetrični in je mogoče za stavčni osebek izbrati le eno izmed SZ? Katere?

V Hallidayevi funkcijski slovnici (1985) je podan poskus pomenske razvrstitve teh stavkov. Halliday tej teoriji stavkov posveti veliko pozornost. V poglavju *Stavek kot predstavitev* loči tri velike stavčne skupine: stavke, ki predstavljajo snovne dejavnostne procese (material process of doing), stavke, ki predstavljajo duševne procese občutenja (mental processes of sensing), in stavke, ki predstavljajo relacijske procese obstajanja (relational processes of being). Ta razvrstitev je po moji presoji utemeljena tako s stališča pomenske podstave stavka kot tudi s stališča glagolskih kategorij, kijih je mogoče razvrstiti na polnopomenske glagole, ki zaznamujejo dejanja, stanja in procese v snovnem svetu, na glagole, ki zaznamujejo duševna stanja (to so naklonski glagoli, glagoli rekanja in mišljenja ter glagoli, ki izražajo druga duševna stanja).

Stavčne sestave, ki so predmet te analize, Halliday uvrsti v kategorijo stavkov, ki predstavljajo relacijske procese obstajanja. Halliday loči dve skupini relacijskih stavkov, prisojevalne (attributive): *Ana je pametna*, *Peter ima klavir*, *Poroka bo v torek*, in istovetnostne (identifying). Prisojevalne definira kot stavke, v katerih je nosilcu prisojana kakovostna lastnost, pomen teh stavkov pa je "x je član razreda a". Tako stavek *Sara je pametna* pomeni, da je Sara član razreda pametnih; stavek *Ivan je pesnik* pa, da je Ivan član razreda pesnikov. Lastnost (attribute) je realizirana z imensko zvezo, ki je praviloma (ne obvezno) nedoločna: jedro imenske besedne zveze je samostalnik ali pridevnik, ne pa tudi zaimke

V istovetnostnih stavkih pa a omogoča definirati istovetnost x. A in x sta različni bitnosti, ena je identificirana, druga je identificirajoča (identified, identifier). Razmerje med njima ni pripadnost razredu. Toda ker istovetnost ni izražena tавтоloško (*Sara je Sara*), mora med obema členoma istovetnostnega razmerja obstajati drugačno razmerje. Kakšno? Halliday odgovarja, daje en člen istovetnostnega razmerja *ime* (Token), drugi *vrednost* (Value), to je pomen, referent, položaj, vloga. Te bitnosti se potem povežejo z identificiranim oz. identificirajočim, pri čemer je razmerje med temi vrednostmi obrnljivo (reverzibilno):

<i>Kralj Henrik</i> T ime (Token, identified)	<i>je bil</i>	<i>kralj Anglije.</i> T vrednost (Value, identifier)
--	---------------	---

Če je osebek ime, je stavek v tvornem načinu, če je osebek vrednost, je stavek v trpnem načinu: *R. Šerbedžija je bil Hamlet.* — *Hamlet je bil R.Š.*

Temeljna razlika med prisojevalnimi in istovetnostnimi stavki naj bi bila v obrnljivosti oz. neobrnljivosti (reverzibilnosti oz. ireverzibilnosti) vlog. Prisojevalni stavki naj bi bili neobrnljivi in asimetrični, istovetnostni pa obrnljivi oz. simetrični: *Tom je vodja skupine.* — *Vodja skupine je Tom.*

Tvorno ali trpno obliko naj bi v angleščini, kjer je besedni red stalen, določala izbira stavčnega osebk. Če je osebek ime, govorimo o tvornem načinu, če je osebek vrednost, o trpnem načinu. Halliday dvomi, da bi bila njegova razčlemba popolna.

RAZPRAVE IN ČLANKI

S stališča slovenščine pa se postavlja vprašanje, ali obstaja razlika med prisojevalnimi in istovetnimi stavki oz. med neobmljivimi stavki, ali lahko govorimo o dveh vrstah skladenjskih razmerij v stavkih s podstavo *SZ1 biti SZ2*, in če lahko govorimo, kako se to oblikovno izraža glede na to, da imamo prosti besedni red, nedoločnosti in določnosti pa pri samostalniku ne izražamo.

Stavki s podstavo *SZ1 biti SZ2* v logiki in argumentaciji

Stavki *SZ1 biti SZ2* so temeljno izrazno sredstvo kategorialne logike, ki omogoča induktivno in deduktivno silogistično sklepanje. V potek sklepanja sodita dve temeljni operaciji: (1) kategorizacija ali razvrščanje pojavov v množice na podlagi skupnih lastnosti in (2) prisojanje (atribucija ali predikacija). Zgled:

1. premisa je splošna ali univerzalna sodba:
VSI LJUDJE so umrljivi.
2. premisa je posamična sodba:
Sokrat je ČLOVEK.
3. sklep:
Sokrat je umrljiv.

Če sta premisi resnični, je nujno resničen tudi sklep, ne da bi ga bilo treba dokazovati izkušensko. Dokazuje ga logična oblika sama: na podlagi pomenske vsebovanosti imena *človek* v kategoriji *ljudje* je mogoč prenos lastnosti *umrljiv* od množice oziroma kategorije na posamezen primer. Logični silogizem je elementarna argumentacijska besedilna vrsta, ki je pogosta tudi pri spoznavanju slovničnih pojavov. Zgled:

Samostalniki so imena bitij, reči ali pojmov.

Beseda človek je ime bitja.

Beseda človek je samostalni.

Toda pomembno je razlikovati med bistvenimi in naključnimi lastnostmi. Hamblin (19770: 85) misli, da Aristotel imenuje lastnost bistveno tedaj, kadar sta osebkov in povedkov del obmljiva. Če pa ta operacija ni mogoča, je lastnost naključna. Če naključno lastnost v argumentaciji obravnavamo kot argument, pride do logične napake.

V logiki so stavki s podstavo *SZ1 biti SZ2* obravnavani kot elementarni stavki, ki so (pogosto?) resničnostno nedoločljivi. Resničnostna vrednost stavka *France Prešeren je največji slovenski pesnik* naj bi bila po Kamlahu in Lorenzenu (cit. po F.H. van Eemeren in drugi, 1987:143) odvisna od soglasja oziroma nesoglasja kompetentnih razsojevalcev. To je po njunem mnenju medosebna verifikacija trditve, ki se seveda razlikuje od induktivne verjetnostne verifikacije, na kateri temelji induktivno sklepanje, in logične verifikacije, na kateri temelji deduktivno sklepanje. Kot smo videli, slovnično sklepanje temelji na indukciji in dedukciji.

Zanimivo je, da so težave z resničnostno določljivostjo stavkov *SZ1 biti SZ2* zlorabljali že sofisti, o čemer pišeta tudi njihova velika kritika Platon in Aristotel. Aristotel v Topiki napake v argumentaciji razčleni na dve skupini. V prvo skupino uvrsti napake, ki izhajajo iz jezika (in dictione), v drugo od jezika neodvisne napake (extra dictionem). Prve razčleni na šest vrst, njihov izvir pa išče v dvomnosti vsakdanjega pogovornega jezika (cit. po F. H. van Eemeren, 1987:79-81).

Za nas je zanimiv naslednji zgled:

(1) *Ta pes je oče. Ta pes je tvoj. — Ta pes je tvoj oče.*

RAZPRAVE IN ČLANKI

Če sledimo površinski zgradbi stavkov, imamo lahko sklep za veljaven: v njem sta vsebovani obe lastnosti, ki se prisojata osebkoma *tapes*. Toda pri tem je zanemarjena pomenska podstava stavkov, ki razkrije, da imamo opraviti s pomensko različnima stavkoma kljub enaki površinski zgradbi. V globinski zgradbi svojilni zaimek *tvoj* nadomestimo z glagolom *imeti* — *imaš*.

Tako dobimo naslednjo pomensko razlago:

(li) *Imaš (si lastnik) psa. Ta pes je oče.*

Si torej lastnik psa, ki je oče. Tvoj pes je oče. V globinski podstavi osebkoma stavkov nista več istovetna, zato seštevnost povedkov ni mogoča in je sklep *Tapes je tvojo oče* neveljaven.

Če ta stavek ponovno razstavimo na podstavna stavka, dobimo stavka *Tapes je oče. Ta oče je tvoj. — Imaš očeta*, kar ni skladno s stavkoma *Tapes je oče. Ta pes je tvoj*. Pokaže se, da imata stavka *Tapes je oče. Tapes je tvoj* v podstavi različna osebkoma (v prvem stavku je osebek *tapes*, v drugem pa 2. oseba — naslovnik — izražena s končnico oblike *imaš*), kar onemogoča seštevnost prisojanih lastnosti. Prepoznavanje osebkoma je mogoče šele, ko stavek *Tapes je tvoj* izrazimo v eksplicitni svojilni obliki, izraženi glagolsko z *imeti*, *biti lastnik* (svojilni zaimki so do pomena v posrednem razmerju in nadomeščajo osebnostne deikse oziroma svojilne pridevnike).

Ta razčlenba razkrije dvojno, prvič, da na površinskih stavčnih sestavah, če niso istovetne z globinskimi, ni mogoče opravljati logičnih operacij (konjunkcije, disjunkcije, implikacije, ekvivalence), in drugič, da imajo stavki s podstavo *SZ1 biti SZ2* v globinski sestavi različne pomenske podstave oziroma logične oblike. Stavek *Tapes je tvoj* izraža svojino, stavek *Tapes je oče* prisoja osebkoma lastnost očetovstva, stavek *Tapes je vodnik* imenu prisodi vrednost, to je vlogo. Resničnostna določljivost stavkov je odvisna od njihove pomenske podstave oziroma logične oblike. Zato nas v jezikoslovju čakata dve pomembni nalogi: razvrstitev stavkov *SZ1 V/SZ2* na podlagi njihove pomenske podstave oziroma logične oblike in opis razmerja med površinsko sestavo in pomensko podstavo oziroma logično obliko. Slovenski jezik je za take raziskave zelo primeren, saj imajo ti stavki v površinski sestavi dve zanimivi potezi: besedni red in ujemalno razmerje, slednje je opazljivo tedaj, ko se *SZ1* in *SZ2* ne skladata v spolu in številu. Šele take raziskave bodo razkrile bogastvo sistemskih pomenov in sporočilnih vlog, ki jih opravljamo s stavki, ki so v slovenski slovnici glede na njihov izjemni pomen pomembnostno podcenjeni in pomanjkljivo opisani.

Pomembno je opozoriti, da bo treba natančno preučiti besednoredno obrnljivost in morebitno dvosmerno ali enosmerno ujemalnost (simetričnost ali nesimetričnost). Besednoredne obrnljivosti ni mogoče istovetiti z ujemalno enosmernostjo ali dvosmernostjo. Besednoredno obrnljivost bi kazalo povezovati z razlikovanjem tvornim in trpnim oblik oz. s členitvijo po aktualnosti, enosmerno ali dvosmerno ujemalnost pa z drugimi pomenskimi potezi. Slovenski jezik pomenske poteze teh stavkov občutljivo zaznamuje. Obsežno kodiranje pomenskih razlik v slovenskem jeziku sicer otežuje njegovo učenje in pragmatično učinkovitost, toda povečuje njegovo pomensko-spoznavno vznemirljivost.

Empirične raziskave

Da bi odgovorila na nekatera vprašanja, sem opravila dve empirični raziskavi. Oprla sem se na jezikovni čut in pravila, ki jih naravni govorci uporabljajo pri tvorbi stavkov.

1. raziskava

Poskusne osebe (39 študentk in študentov pri prvi nalogi in 53 pri drugi nalogi) so reševale naslednje naloge (ob nalogah je navedeno tudi število odgovorov):

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

1. Iz naslednjih besed tvori stavke, pomožni glagol postavi v preteklik:

- a) Mostar, biti, lepo mesto:
- b) Tulipan, biti, lepa roža:
- c) Peter, biti, velika mevža:
- d) Matematika, biti, moj največji problem:

2. Presodi, kateri izmed teh stavkov je po tvoji presoji slovnično pravilen:

a) A. Mostar je bil lepo mesto.	17
B. Mostar je bilo lepo mesto.	17
C. Oba stavka sta pravilna.	5
b) A. Tulipan je bil lepa roža.	27
B. Tulipan je bila lepa roža.	10
C. Oba stavka sta pravilna	2
c) A. Peter je bil velika mevža.	37
B. Peter je bila velika mevža.	2
C. Oba stavka sta pravilna.	0
d) A. Matematika je bila moj največji problem.	29
B. Matematika je bil moj največji problem	4
C. Oba stavka sta pravilna.	6

Število poskusnih oseb = 39

skladni odgovori = 17

neskladni odgovori = 22

1. a) Mostar je bil lepo mesto.	30
b) Mostar je bilo lepo mesto.	23
2. a) Tulipan je bil lepa roža.	38
b) Tulipan je bila lepa roža.	15
3. a) Peter je bil velika mevža.	53
b) Peter je bila velika mevža.	
4. a) Matematika je bila moj največji problem.	49
b) Matematika je bil moj največji problem.	4

Število poskusnih oseb = 53

skladni odgovori = 27

neskladni odgovori = 26

Izidi govorijo v prid podmeni, daje mogoče ločiti simetrične in nesimetrične stavke. Simetrija tu ni mišljena kot besednoredna lastnost (dva mogoča besedna reda), temveč kot dvosmerna ujemanost. Tako je stavek (2) *Mostar je bil/je bilo lepo mesto* simetričen, saj poskusne osebe izbirajo v enakem številu ujemanje pomožnega glagola s samostalnikom *Mostar* kot s samostalniško zvezo *lepo mesto*. Pri nalogi tvorjenja (1.a, b) simetrija ni popolna, je pa nakazana. Nasprotno sta stavka *Peter je bil velika mevža* in *Matematika je bila moj največji problem* izrazito nesimetrična. Tako pri tvorjenju kot presoji slovnično pravilnega stavka poskusne osebe za osebek izbirajo SZ1, ki zaznamuje referenco, za povedkovo določilo pa SZ2, s katero govorec izraža svoje stališče do reference. Tako stavka ne izražata istovetnostnega razmerja, temveč prisojata s SZ1 zaznamovani referenci intencionalno izbrano lastnost, ki ni lastnost razreda. Težnjo k nesimetričnosti oz. simetričnosti bi v teh primerih lahko pojasnjevali s pripadnostjo osebkove in povedkove SZ istim ali različnim duševnim prostorom oziroma s konvencionalnimi in intencionalnimi pomem. Če SZ2 izraža intencionalne, motivirano izbrane in subjektivno prisojane pomene (za nekoga je x mevža, za drugega pa razsoden človek, ki se težko odloča, za nekatere je matematika problem, za druge užitek) SZ1 pa zaznamuje referenco v zunanjem svetu, potem te bilnosti pripadajo različnim duševnim prostorom in so izražene v nesimetričnem stavku. Za osebek je izbrana SZ1, za povedkovo

RAZPRAVE IN ČLANKI

določilo SZ2. Če pa SZ1 in SZ2 zaznamujeta isto referenco, le na različni stopnji abstraktnosti (lastno in obče ime, vrstno in rodovno ime), je opazna težnja k simetriji. Poskusne osebe so obliko pomožnega glagola uskladile bodisi s SZ1 bodisi SZ2. Postavlja se torej vprašanje, ali sta slovnično sprejemljiva oba stavka: *Mostar je bil lepo mesto* — *Mostar je bilo lepo mesto*. Če sta mogoči obe izrazni realizaciji, kakšno pomensko razliko izražata?

2. raziskava

Drugi preizkus je zajemal štiri sklope nalog. Naloge R so zahtevale, da se govorec odloči o tem, kateri izmed ponujanih stavkov je po njegovi presoji slovnično pravilen. Stavki so se razlikovali po smeri določanja. V enem je obliko vezi določala SZ1, v drugem SZ2. Naloge M so zahtevale stavčno analizo v kategorijah stavčnih členov s podčrtavanjem. Naloge TI in T2 so zahtevale tvorbo stavkov v pretekliku. Tako se je v površinski sestavi izrazila razlika med skladijskima vlogama osebka in povedkovega določila, ob predpostavki, da obliko pomožnega glagola določa SZ v vlogi osebka. Naloge TI in T2 so se razlikovale samo po besednem redu. Tako sem želela preizkusiti vpliv besednega reda na izbiro stavčnega osebka. Test je predstavljen v prilogi 1.

V raziskavi sem si zastavila naslednja vprašanja:

- (1) Katero samostalniško besedno zvezo bodo govorci izbrali za stavčni osebek? Postavila sem podmeno H1, da bo to besedna zveza SZr, ki zaznamuje referenco v zunanjem svetu, medtem ko bo povedkovo določilo besedna zveza SZp, ki zaznamuje govorčevo stališče do reference.
- (2) Ali na izbiro osebka vpliva besedni red in govorec dodeli vlogo osebka SZ1, ki se v stavku pojavi na začetku? Domneva H2 je bila, da bo pri izbiri osebka v naših stavkih pomensko načelo prevladalo nad načelom členitve po aktualnosti, izraženim z besednim redom.
- (3) Zanimalo me je, ali se bo pri določanju oblike teh stavkov pojavila razlika med nalogami razumevanja oz. izbire pravilne oblike (R), tvorbe (TI in T2) in stavčnočlenskega določanja (M). Podmena H3 je bila, da bo prihajalo do razlike med nalogami razumevanja oz. izbiranja in tvorjenja TI in T2 ter nalogami M, ki zahtevajo stavčno analizo. Domneva je bila, da se slovnična metavednost ne sklada z jezikovnim čutom naravnega govorca.
- (4) Iz povedanega sledi, da so stavki s podstavo *SZ1 biti SZ2* pomensko nepojasneni in slovnično pomanjkljivo opisani. Stapljanje pomenskih razlik v enaki zgradbeni realizaciji omogoča istovetenje pomenov, ki dejansko pripadajo različnim duhovnim prostorom, ter zamenjavanje referenc z njihovimi intencionalnimi interpretacijami. Ti stavki izražajo navidezno istovetnost med pomensko različnim. Tako tipološko kot funkcijsko se razlikujejo od stavkov, ki imajo v podstavi polnopomenski glagol.

Raziskovalni izsledki

Rezultate sem izrazila količinsko, s številom odgovorov pri posamezni nalogi, mestoma pa tudi z odstotnim deležem posameznega števila odgovorov glede na vse možne odgovore. Najprej bom predstavila število odgovorov za posamezne oblike stavkov, nato zbirne preglednice, končno bom rezultate raziskave interpretirala.

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

Preglednica 1:

Izbira stavčnega osebka med razumevanjem (R) in tvorjenjem (T1 in T2) ne glede na vrstni red

Matematikaje bila		moj največji problem je bil		Oba		Skupaj
239	88,52 %	26	9,63 %	5	1,85 %	270
Organizacijske vede so bile		moja največja ljubezen je bila		Oba		
264	97,78 %	6	2,22 %			270
Peterje bil		moja največja ljubezen je bila		Oba		
249	92,22 %	17	6,30 %	4	1,48 %	270
Avtobusna postaja je bila		največji problem Ljubljane je bil		Oba		
246	91,11 %	19	7,04 %	5	1,85 %	270
<i>Skupaj:</i> 998	92,41 %	68	6,30 %	14	1,29 %	1080

Preglednica 2:

Določanje stavčnega osebka - metavednost (M)

1. Matematikaje moj največji problem											
<i>slavčni čl.</i>	<i>os.</i>		<i>pov.doL</i>		<i>dva os.</i>		<i>pred.</i>		<i>ni določ.</i>		<i>skupaj</i>
<i>štev.</i>	79	87,78 %	1	1,11 %	10	11,11 %					90
2. Moja največja ljubezen je organizacijske vede											
	12	13,33 %	45	50 %	12	13,33 %	9	1,1 %	12	13,33 %	90
3. Moja prva ljubezen je bil Peter											
	29	32,22 %	32	35,56 %	16	17,78 %			13	14,44 %	90
4. Največji problem Ljubljane je avtobusna postaja											
	38	42,22 %	30	33,33 %	13	14,44 %	1	1,11 %	8	8,89 %	90
<i>Skupaj:</i>	158	43,89 %	108	30 %	51	14,17 %	10	2,77 %	33	9,17 %	360

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

Preglednica 3:

Skladnost (S) in različnost (R) pravil pri razumevanju (R), tvorjenju (TI, T2) in slovničnem razčlenjevanju (M)

	<i>skladno štev.</i>	<i>%</i>	<i>neskladno štev.</i>	<i>%</i>	<i>Skupaj</i>
R - M	106	39,55	162	60,45	268
R - TI	241	89,93	27	10,07	268
R - T2	237	88,43	31	11,57	268
M - TI	106	39,55	162	60,45	268
M - T2	103	38,43	165	61,57	268
T1 - T2	237	88,43	31	11,57	268
<i>Skupaj:</i>	1030	64,05	578	35,95	1608

Preglednica 4:

Vpliv besednega reda na izbiro osebk

	<i>NPr na začetku</i>	<i>NPr na koncu</i>
1. Matematika je bila	59 58	60
2. Organizacijske vede so bile	66	64 65
3. Peter je bil	64	61 57
4. Avtobusna postaja je bila	67	59 62
<i>x</i>	62,8 89,85 %	61,14 88,40%

Interpretacije

Interpretacije poskušajo odgovoriti na vprašanja (1), (2), (3), (4) in temeljijo na rezultatih, prikazanih v zbirnih preglednicah. Tudi interpretacije je mogoče imeti za podmene, saj temeljijo na razmeroma maloštevilnem vzorcu, ki omogoča le verjetnostno indukcijo. Opraviti bo treba obsežnejše raziskave.

Izbira stavčnega osebk med razumevanjem in tvorjenjem (naloge R, TI in T2, Preglednica 1): Če izhajamo iz postavke, da je osebek tista sestavina stavka, ki določa osebo, število in spol pomožnega glagola, potem poskusne osebe v 92,41 % vseh primerov za osebek izberejo samostalniško zvezo SZr, ki zaznamuje referenco v zunanjem svetu, zapovedkovo določilo pa SZp, ki izraža govorčevo stališče do te reference. Uporaba tega pravila je skladna pri vseh nalogah tvorjenja in razumevanja oz. izbire slovnično pravilnega stavka in ni odvisna od besednega reda. Zato lahko trdimo, da pomenska podstava teh stavkov v večji meri določa njihovo izrazno zgradbo, tj. izbiro osebk, kot besedni red, čeprav ta ni povsem brez vpliva.

Ta ugotovitev govori v prid pomensko motivirane skladnje, tj. skladnje, ki raziskuje pomenske razlike, ki se izrazijo kot razlike v skladenjskih pravilih površinske zgradbe.

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

Kakšno je razmerje med jezikovnim čutom naravnega govorca in njegovo slovnično metavednostjo, pridobljeno v šoli? (Preglednica 2.) Medtem ko v vajah tvorjenja (TI in T2) ter izbire pravilnega stavka (R) poskusne osebe v 92,41 % vseh odgovorov besednim zvezam *matematika, organizacijske vede, Peter, avtobusna postaja* prisodijo vlogo osebk, in to ne glede na besedni red, pa je podoba drugačna pri vaji M, ko morajo s podčrtavanjem določiti stavčne člene. Te besedne zveze so izbrane za stavčni osebek samo v 43,89 % primerov, v 30 % primerov pa jim poskusne osebe prisodijo vlogo povedkovnega določila, v 14,17 % primerov v stavku najdejo dva osebka, torej stavek razčlenjujejo kot simetričen. Posebej kaže opozoriti na stavek *Moja največja ljubezen je organizacijske vede*. Ta stavek je napačen, saj je besedni zvezi *organizacijske vede* v nalogah R, TI in T2 dodeljena vloga osebka kar v 97,78 % odgovorov, pri analizi pa ga za stavčni osebek pod vplivom napačnega ujemalnega razmerja izbere samo še 13,33 % poskusnih oseb. Učinek napake, ki je posledica neskladja med pomenskim razmerjem in njegovo slovnično realizacijo, je naravnost neverjeten. Poskusne osebe se ne ravnaajo več po jezikovnem čutu, temveč po pravilih površinskih sestav. Stavek bi bilo vredno obravnavati kot simptomatsko opazljivko ter postaviti podmene o globljih zakonitostih, ki jih razkriva. Videti je namreč, da različna slovnična realizacija enakih pomenskih podstav pomembno vpliva na interpretacijo reference, ki jo predstavlja.

Določanje stavčnih členov temelji na znanju slovničnih pravil. Toda v našem primeru se slovnično določanje stavčnih členov ni skladalo z jezikovnim čutom naravnih govorcev. Če slovnična pravila niso utemeljena pomensko in funkcijsko, s stališča sporazumevalnih vlog, načenjajo jezikovni čut naravnega govorca, njegovo pomensko občutljivost in ne osmišljajo različnih slovničnih realizacij enakih pomenskih podstav komunikacijsko.

Ali poskusne osebe ravnaajo skladno, uporabljajo enaka slovnična pravila v vseh položajih? (Preglednica 3.) Kaj nam pove preglednica? Pove nam, ali poskusne osebe uporabljajo pri razumevanju, tvorjenju in razčlenjevanju istih stavkov enaka slovnična pravila, ali pa se ta od enega do drugega položaja razlikujejo? Najprej opazimo, daje kar 64,05 % vseh odgovorov neskladnih. Najvišja skladnost je pri nalogah tvorjenja TI in T2, med izbiro R in tvorjenjem TI in T2, v vseh primerih 88 % ali več. Neskladnost v rabi slovničnih pravil pa opazimo med slovnično metavednostjo, izkazano s stavčnočlenskimi razčlenjevanjem, ter nalogami tvorjenja TI in T2 ter izbiro slovnično pravilnega stavka R (38,43 % do 39,55 %). Ugotovimo lahko, da se govorci med tvorjenjem ravnaajo po jezikovnemu čutu, ki temelji na pomenskem načelu, pri razčlembi pa po slabem slovničnem znanju, ki v tem primeru ni zanesljivo, saj slovnični opis teh stavkov, kot so ga podale poskusne osebe, ne ustreza jezikovnemu čutu naravnega govorca.

Ali besedni red vpliva na izbiro stavčnega osebka? (Preglednica 4.) Da bi lahko odgovorila na to vprašanje, sem zasnovala dve skupini nalog tvorjenja, TI in T2. Samostalniške besedne zveze, ki so bile v nalogah TI na začetku, so v nalogah T2 zavzele končni položaj. Ugotovimo lahko, da položaj besednih zvez *matematika, organizacijske vede, Peter, avtobusna postaja* v stavku ni bistveno vplival na izbiro stavčnega osebka, izraženega z ujemalnim razmerjem. Od 67 poskusnih oseb je v začetnem položaju 89,85 %, v končnem položaju 88,40 % poskusnih oseb te besede oz. besedne zveze izbralo za stavčni osebek. Torej je izbiro stavčnega osebka določalo pomensko načelo, besedni red pa le neznatno. Jezikovni čut naravnih govorcev, voden pomensko, je bil zanesljiv in je neskladen s slovnično metavednostjo, izkazano s stavčnočlenskimi razčlenjevanjem teh stavkov.

Sklep

Opravljen raziskava omogoča nekatere sklepe, ki jih bo seveda treba preverjati z nadaljnjim raziskovanjem:

(1) slovnični opis stavkov s podstavo *SZI biti SZ2* ni izčrpen, saj se pravila, po katerih poskusne osebe te stavke tvorijo in ki temeljijo na jezikovnem čutu govorca, pridobljenem med naravnim

RAZPRAVE IN ČLANKI

učenjem jezika, ne skladajo s slovničnim stavčnoočlenskim razčlenjevanjem teh stavkov. Čeprav so ti stavki pomensko nesimetrični in neobrnljivi, poskusne osebe pri slovnični analizi težijo k rabi simetričnih in obrnljivih pravil.

(2) Raziskava govori v prid Hallidayeve podmene, da je mogoče stavke, ki pomenijo relacijske procese obstajanja, razdeliti na obrnljive in simetrične ter neobrnljive in nesimetrične, vendar pa je videti njegov pomenski opis teh stavkov in njegova delitev na prisojevalne in istovetnostne stavke nepopolna. Uporabiti bo treba še druga pomenska merila (stopnja pomenske konvencionalnosti in intencionalnosti, pojem pomenskih prostorov ter pripadnosti istemu ali različnemu pomenskemu prostoru, torej teorijo Searla (1983) in teorijo pomenskih prostorov Fauconnierja (1985).

(3) Učenje slovničnih pravil, ki ne razkriva razmerja med obliko stavka, njegovo pomensko podstavo in sporazumevalno vlogo, je za naravnega govorca, ki ta pravila pozna in obvlada, premalo osmišljeno. Domnevamo lahko, da površinske sestave znatno usmerjajo človekovo spoznavanje in mišljenje v skladu s sporazumevalno namero govorca. Avtonomnost mišljenja je videti mogoča le, če pri pouku jezika spoznavamo razmerja med pomenom, njegovimi mogočimi izraznimi realizacijami ter njihovo odvisnostjo od sporazumevalnih vlog.

(4) Stavčna tipologija v pomensko-funkcijskem pristopu ne more temeljiti na strukturalnih podobnostih površinskih sestav, temveč mora temeljiti na pomensko-predstavitvenih načelih, ki so se izrazila v tipologiji glagolov (glagoli, ki zaznamujejo dejanja, stanja in dogajanja v snovnem svetu, glagoli rekanja in mišljenja, naklonski glagoli, pomožni glagoli v vlogi vezi in drugi relacijski glagoli) in posledično v tipih stavkov. Pomensko-funkcijska raziskava izraznih sredstev slovenskega jezika je po moji presoji projekt naslednjih desetletij slovenističnih raziskav.

Literatura

- Chomsky, N. (1981), *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris Publications.
- Fauconnier, G. (1985), *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: The MIT Press.
- Halliday, M.A.K. (1985), *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Hamblin, C. L. (1970), *Fallacies*. London: Methuen.
- Kunst Gnamuš, O. (1989/90), *Težave s stavčnoočlenskim razločevanjem zaradi oblikovnega sovpadanja pomenskih in sklonskih razlik*. *Jezik in slovstvo*, 1-2:15-24.
- Kunst Gnamuš, O. (1991), *Sporazumevanje med željo, resnico in učinkom*. Ljubljana: Slovensko društvo raziskovalcev šolskega polja.
- Nežmah, B. (1987), P. Stanislav Škrabec - slovenski Austin. *Problemi - Razprave* 7-8, Ljubljana.
- Van Eemeren, F. H., Grootendorst, R., Kruiger T. (1987), *Handbook of Argumentation Theory*. Dordrecht: Foris Publications.
- Toporišič, J. (1984), *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

RAZPRAVE IN ČLANKI

Poskusni test:

- R.** Kateri izmed dveh stavkov je po tvoji presoji pravilen in kateri napačen? Obkroži številko pred stavkom, ki je po tvoji presoji pravilen.
1. Moja največja ljubezen je bila organizacijske vede.
 2. Moja največja ljubezen so bile organizacijske vede.
 3. Oba stavka sta pravilna.
1. Matematika je bila moj največji problem.
2. Matematika je bil moj največji problem
3. Oba stavka sta pravilna.
1. Moja prva ljubezen je bila Peter.
2. Moja prva ljubezen je bil Peter.
3. Oba stavka sta pravilna.
1. Največji problem Ljubljane je bila avtobusna postaja.
2. Največji problem Ljubljane je bil avtobusna postaja.
3. Oba stavka sta pravilna.
- M.** V naslednjih stavkih določi stavčne člene s podčrtovanjem:
(_____ = os.; _____ = pov.)
1. Moja največja ljubezen so organizacijske vede.
 2. Matematika je moj največji problem.
 3. Moja prva ljubezen je bil Peter.
 4. Največji problem Ljubljane je avtobusna postaja.
- T1.** Iz naslednjih besednih zvez oblikuj stavek, tako da boš pomožni glagol *biti* postavil v ustrezno obliko za pretekli čas, npr. je bil, -a, -i idr.
1. Peter hiti moja prva ljubezen.
 2. Organizacijske vede biti moja največja ljubezen.
 3. Avtobusna postaja biti največji problem Ljubljane.
 4. Moj največji problem biti matematika.
- T2.**
1. Moja prva ljubezen biti_____Peter.
 2. Moja največja ljubezen biti organizacijske vede.
 3. Največji problem Ljubljane biti_____avtobusna postaja.
 4. Matematika hiti moj največji problem.

Olga Kunst-Gnamus

UDK 808.63-561.3

SUMMARY

**THE GRAMMATICAL STRUCTURE AND THE ROLE OF SENTENCES
WITH THE LINK MEANING "SZ1BITISZ2"**

The subject of the study are sentences with the link meaning "SZ1 BITI SZ2", that is the relationships of correspondence between the auxiliary "to be" and the nominal phrases SZ1 and SZ2, which can assume the role of the subject and verbal phrase.

The description of the problems with which the speakers meet in forming these sentences is followed by a report about the empirical research. In it is examined the

relationship between metaknowledge (which is shown in determining sentence elements) and the linguistic feeling, which emerges in the formation and selection of these sentences. The rules of correspondence that the speakers use in the formation and selection do not correspond the grammatical feeling of a native speaker, who is sensitive to the semantic differences that grammar has so far not yet analyzed.